

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (96)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффа Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Жизнь музея

Акжасарова А.К., Жумагулова К.Б.,
Ибраева Г.О. Легенда казахской сцены..... 4

Археология

Кунитаке Садакатсу, Таймагамбетов Ж.К.
Микропластинчатая индустрия раннего
верхнего палеолита на юге Казахстана:
подробный анализ кареноидных нуклеусов для
пластинок из стоянки Бүйрекбастау-бұлақ-1 в
горах Каратау 10
Абильмаликов К.К., Курманиязов Ы.С.,
Назаров А.Ж. Утюжок в Ботайской
археологической культуре 35

Этнография

Төлегенұлы Б. Орхон-Енисей жазбаларындағы
«елші» және «йалабач» атаулары хақында 42
Артықбаев Ж.О. XIX ғасырдағы қазақ
қоғамының этноәлеуметтік құрылымы мен
ерекшеліктері 48

Бейнелеу өнері

Ақсақалова Ж.А. Соцреалистік сипаттағы
Қазақстан кескіндемесіндегі еркіндік тақырыбы
..... 60

Тарих

Нұрахметұлы И. Ғұн империясы – қазақ
мемлекеттілігінің бастауы 68

Тарих. Тұлға. Тағылым

Алпысбес М. Абай және оның заманы мен
тарихи көзқарастары 74
Оспан С.К. Шолақ туралы шындық 86
Оспан С.К. Тұмайды енді қайтып Иманжүсіп
..... 102

Филология

Жақан Ә.Қ. Әлемдік шығармалардағы
Шыңғыс хан бейнесі 112
Айтұғанова С.Ш. Детальдың көркем туынды
құрылымындағы орны 121

Музей ісі

Құрманиязов И.С., Жасекенов М.Қ.,
Тілеуқабыл Ж.Ж. Арал және Қазалы аудандық
тарихи-өлкетану музейлерінің құрылу
тарихынан 131
Көзейбаев С.Ә., Сайлау А. Тарихи мұраны
ұлықтаған жоба 143

CONTENTS

Museum life

Akzhassarova A. K., Zhumagulova K. B.,
Ibraeva G. O. Legend of the kazakh stage 4

Archeology

Kunitake Sadakatsu, Taimagambetov Zh.K.
Microplate industry of the early upper paleolithic
in the south of Kazakhstan: detailed analysis of
karenoid nuclei for plates from the Buirekbastau-
bulak-1 man site in the Karatau mountains 10
Abilmalikov K.G., Kurmaniyazov Y.S.,
Nazarov A. Zh. Flat iron in the Botai archaeological
culture 35

Ethnography

Tolegenuly B. About the names «Elshi» and
«Yalabach» in the Orkhon-Enisei records 42
Artykbayev Zh.O. Ethnosocial structure and
features of kazakh society in the nineteenth
century 48

Fine arts

Aksakalova Zh.A. The theme of freedom in
painting of Kazakhstan of social realistic character
..... 60

History

Nurahmetuly I. The hun empire – the beginning of
the kazakh Statehood 68

History. Personality. Learning

Alpysbes M. Abay and its time and historical views
..... 74
Ospan S.K. The truth about Baluan Sholak 86
Ospan S.K. Life and creativity of Imanjusus
..... 102

Philology

Gakan A.K. The image of Genghis khan in the
world works 112
Aituganova S.Sh. The place of the details in the
structure of the artwork 121

Museum business

Kurmaniyazov Y. S., Zhasekenov M.K.,
Tleukabyl Zh. Zh. From the history of the creation
of the Aral and Kazalinsky regional museums of
history and local lore 131
Kozeibaev S.A., Sailau A. A project that glorifies
the historical heritage 143

Жақан Ө.Қ.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail.ru: alim.zh@mail.ru

ӘЛЕМДІК ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ШЫҢҒЫС ХАН БЕЙНЕСІ

Шыңғыс хан – Екінші мыңжылдықта бүкіл Еуразияны өз билігімен жаңа арнаға бұрған тарихи тұлға. Мақалада автор Шыңғыс ханның әлемдік шығармалардағы әдеби-көркем бейнесіне талдау жасайды. Бурятияның халық жазушысы И. Калашниковтің, белгілі прозаик В. Янның, Жапонияның танымал қаламгері И. Ясашидің шығармаларына тоқтала келіп, сол шығармаларды назарға ала отырып, қаған бейнесінің сомдалу ерекшелігіне тоқталады. Тарихи шығарма – тарихтың өзі емес, көркемделіп берілген түрі. Онда тарихи тұлға да, дәуір де мүлде басқа бір қалыпта көрініс береді. Дегенмен қаламгер өзі өмір сүрген замандағы тарихи ұғым, әлеуметтік танымнан ұзап кете алмайды. Мақала авторы әр кезеңде жазылған, жоғарыда аталған Шыңғыс хан туралы көркем туындыларды осы тұрғыдан сараптайды. Шыңғыс ханның тұлғалық бейнесін жан-жақты ашуға талпынады. Сондай-ақ, Шыңғыс ханның өміріне, жеке басына қатысты қызықты мәліметтерді сараптай отырып, өзіндік тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: әлем әдебиеті, Шыңғыс хан, тарихи тұлға, «Моңғолдың құпия шежіресі», И. Калашниковтің «Сұм заман» романы, В. Янның «Шыңғыс хан» романы, Иноуэ Ясашидің «Көкжал» романы.

Тарих қойнауына көз салсақ, талай тарлан тұлғалардың өмір сүргендігін байқаймыз. Олардың жасаған жұмыстары, іс-әрекеттері – кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге. Уақыт озған сайын оларға қатысты деректер, мәліметтер, әңгімелер тоқтаусыз жаңғырып, сан салалы көптеген туындыларды өмірге әкелері ақиқат. Бір қызығы, сол туындылар екі бағытта дамиды. Алғашқысы тарихи дереккөздер болса, екіншісі – көркем шығарма. Біріншісін аз ғана орта, анығырақ айтқанда, тарихшылар, қажеттенген зерттеушілер оқыса, соңғысы жалпы халықтың рухани азығына айналады. Нәтижесінде тұлғаның тарихтағы атынан гөрі әдебиеттегі бейнесі көпшіліктің серігіне айналады.

Адам тәнінің қажеттілігін өтейтін материалдық игіліктердің орны бар да, жан сұранысын өтейтін, рухани сұраныстан туындайтын өнер туындыларының атқаратын қызметі бар. Бұл орайда жазушы шеберлігі бірнеше жайтпен бетпе-бет келіп ұшырасады. Тарихи нақты шындық және бастау көзінде көркемдіктәсілдерге ұмтылатын жазушы қиялы, тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасы, бірлігі. «Тарихи дәуір шындығы тек тарихи шығармалар құрылымында ғана емес, бүгінгі күн тақырыбына жазылған туындылардың сюжеттік және композициялық желілерінде де кең көрініс тауып отыр. Соған орай, қазақ әдебиетінің жеткен биігі мен асқан

асуын анықтауда, пайымдап бағалауда тарихи өткен дәуір шындығын суреттеуге арналған шығармалардың көркемдік ерекшеліктерін арнайы қарастырудың маңызы жоғары екендігінде сөз жоқ» (Кәрібаева, 1984: 3), – деген пікірге сүйенсек, көп нәрсеге көз жеткіземіз. Өз шығармасының көркемдік шешіміне қаламгерді жұмылдырған да – тарихи тұлға және оның тұсындағы тарихи-әлеуметтік жағдайларды туындатқан іс-әрекеттер жүйесі.

Танымал тұлғалардың танылу деңгейі барлығында бірдей емес. Соған сәйкес, тарихтағы орны да әртүрлі. Ол жағдай өміріндегі істеген ісіне, еңбегіне, талабына, болмысына қарай ерекшеленеді. Шыңғыс хан – әлемге танылған тұлға. Оның бірден-бір көрінісі көптеген елдерде жарыққа шыққан көркем туындылардан аңғарылады. Мәселен, «Моңғолдың құпия шежіресі» тек қана моңғолдарға тән деп тұжырым жасауға болмайды. Шыңғыс ханның өзі мен маңайы туралы жазылған шығарманың алғы сөзінде: «Моңғолдың құпия шежіресі» әлемдік әйгілі көне мұралардың қатарына жатады. Моңғол әдебиетінің «үш асқарының бірі» саналатын бұл тарихи құпия шежіре тек моңғол тайпаларының ғана емес, күллі көшпелі халықтардың да ортақ мұрасы десек, асыра айтқандық болмас еді» (Моңғолдың құпия шежіресі, 1979: 5), – деп айқын айтылған. Әрине, әлемнің белгілі бір бөлігін өзіне бағындыра білген тұлға туралы туындыларды бір елдің ғана аясында қарастырсақ, тарихқа да, көркем шығармаға да, авторға да жасалған қиянат болар еді. Олай болса, Шыңғыс хан жайлы жазылған прозалық, поэзиялық, драмалық туындылар әлемдік тарихтың ағынын аңдатқан шығармалар болса, олардың авторлары танымы зор, таланты мол, сол дәрежеге сай өнерпаздар болмақ.

Егер Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген уақыт ішінде қаламгердің көркем шығарманың мазмұны мен пішініндегі бұрынғыдай саяси, идеологиялық қатаң бақылаудан, түрлі шектеулерден, тарихты, өктем идеологияны, маркстік-лениндік әдіснаманың қалауы бойынша бұрмалап көрсету элементтерінен арылғанын ескерсек, біз қарастырған шығармалардың тәуелсіздікке дейінгі уақытта дүниеге келгенін қаперімізде ұстауымыз қажет. Яғни, қаламгер шындықты тікелей айтуға мүмкіндігі шектеулі болғандықтан,

ақиқатты тұспалдап, ишара, емеурінмен астарлап жеткізуге тырысты. Сондықтан Шыңғыс хан тұлғасына қатысы бар қазақ қаламгерлерінің шығармаларында авторлық ұстаным, дүниетанымнан туындайтын көркемдік шешімде, идеялық бағытында алуан түрлі бағыт бар екенін байқау қиын емес. І. Есенберлиннің «Көшпенділер» және «Алтын Орда» трилогияларында Шыңғыс хан заманында кейінгі бертіндегі уақыт хронологиялық, панорамалық сипатпен берілген. Жанры жағынан тарихи роман-хроникаға жататын Есенберлин романдары тарихи оқиғалар ішінен ең өзекті де күрделі, күрмеуі қиын тұстарын өнер тіліне көшіру барысында тарихи сабақтастықты басты назарда ұстаған, соның нәтижесінде тарихи романдарында қалай болғанда да тарихи желіні бұзып алмас үшін, Шыңғыс хан бейнесіне үнемі оралып, бірде ол туралы аңыз-әңгімелерді, бірде ол айтқан жаса – қағида, ережелерді, бірде шегініс тәсілін кешенді түрде беріп отыруға тырысқан. Осы тұста тағы бір мәселеге пайыммен үңілген абзал: ол – кешегі уақыт пен кейінгі уақыт арасындағы түбегейлі өзгерістер сарыны, мәңгі-бақи салтанат құруға тиіс уақыт ұғымының бойындағы диалектикалық бірліктің шытынауы.

Неге Батый уақыты Шыңғыс хан уақытындағы ұстаным, саясаттан өзгешелеу? Неге Шыңғыс ханның XV ғасырдағы ұрпағы Әбілхайыр хан қарадан шыққан Саян батырға өлім жазасын кесуге тартыншақтайды? Демек, Есенберлин романдарында, тұтастай алғанда, кеңістік біреу болса да, уақыт ұғымының әсерімен халық болмысына өзгеріс ене бастаған, яғни сана категориясы бірінші кезекке шыққан. Сана дамуында эволюциялық сипат бар. Автордың әлсін-әлсін Шыңғыс хан бейнесіне түрлі тәсілмен оралып отыруы осы сана ұғымының, уақыт пен адам, қоғам мен халық байланыстарының ішкі иірімдеріне, диалектикасына үңілуден туған.

Осы орайда салыстырмалы түрде әлемге белгілі шығармалар жайында ой-пікірлерімізді ортаға салғанды жөн көрдік.

Бурятияның халық жазушысы Исай Калашников белгілі туындылардың бірі «Сұм заман» («Жестокий век») романын жазып шығу үшін, өзінің он жыл өмірін арнапты.

Романды оқырман қауым жылы қабылдап, аз уақыттың ішінде көпшіліктің сүйіп оқитын

шығармасына айналды. Қазақ тіліне аударған Нұрғазы Шәкеевтің аудармасынан «Жалын» журналында «Қуғыншылар» деп аталатын тарауы жарияланды. Тараудың басында-ақ Шыңғыс ханның ішкі жан-дүниесін, негізгі қалаған арманын жазушы ерекше шеберлікпен аша білген. Теб-тәңірден ханға қарны тоқ, көйлегі көк, жаны жайлауда жатқан көшпелі елге не қажет деген хабарды жеткізеді де: «Темужин енді төрт бала – төрт ұлдың әкесі... өз ұлысына осылардың бір де бірі мұрагер боп қала алмас па?» (Шәкеев, 2002: 109) – деп қиналғанын келтіреді. Яғни ханның мақсаты әлемді алу еді, соған жетуге жол ашуда, бірақ ой терең, арман алыс, өзінен кейін де болатын мұрагер керек. Ойын балалары Шағатай мен Үкітайдың «Асықтары – қора-қора қой, табын-табын жылқы, ал аяққа киетін мәсі – пәуеске боп кетеді» (Шәкеев, 2002: 109). Бұл – Шыңғыс ханның арманы. Арманшыл ханда қатыгездік те бар. Себебі мақсатқа жету үшін, бөгет болатын жағдайларды бұзып-жарып өту керек. Уән-ханның інісі Жағамбу көмек сұрап келгенде, Шыңғыс үзілді-кесілді бас тартады. Ренжіген оған былай деп жауап береді: «Көмек сұрап тұрған жақсылық жасаған ағаң емес, көмек сұрап тұрған сенсің. Айырма бар ма, жоқ па?» (Шәкеев, 2002: 114). Жазушы өте орынды көрсеткен. Өйткені оның кейіпкері – қарапайым көптің бірі емес, әлемге танылған тұлға. Ал ондай бейнені солқылдақ етіп суреттесе, образдық тұлғасына нұқсан келері хақ. Көркем шығармадағы хан – қарапайым адам емес, әрі қаһарлы, әрі қатты, әрі жүректі, сонымен қоса тілге шебер шешен адам. Автор оның сөзге шеберлігін талай тұстарда таныта білген. Соның бірін Жағамбуға берген жауабынан көруге болады: «Мейір төгіп қолда хандықты емес, қатынды ғана ұстауға болар, жігітім» (Шәкеев, 2002: 114). Өткір де ұтқыр айтылған жауап. Бұған қайырма қайтару қиын. Жазушы да осы мақсатты нысана етіп алған.

«Сұм замандағы» Шыңғыс ханның бойында кемшіліктер де баршылық. Өйткені ол да – адамның баласы, бір тұстарда дұрыс шешім қабылдаса, кей жерлерде шатасады, қателеседі. Яғни, жазушы өз кейіпкерін жасанды емес, табиғи етіп көрсету үшін, сыңаржақ етіп шығармай, тіршілік тынысымен сабақтастыра суреттеген. Егер оны кемшіліксіз кеменгер етіп көрсетсе, ол реалистік емес, романтикалық кейіпкерге айналып кетеді. Сондықтан автор

төмендегідей детальды әдейі енгізген: «Хан ордасына сүйрелеп мыршапты әкелді. Үрей қалмаған бұл бейбақ: «Көрген жоқпын. Білген жоқпын» дегенді ғана қайта-қайта қайталап, қалш-қалш етеді. Ашу-ызадан не болғанын білмей кеткен хан: «Мынаның басын қағып тастаңдар», – деп бұйырды» (Шәкеев, 2002: 139). Жазықсыз жанды жазалау – үлкен қиянат. Дәл осы тұсты оқыған кезде кейіпкер ханды ақымақ екен деп ойлайсыз. Ақ-қараны ажыратып алмай асығыс шешім қабылдау – ел билеушінің тұлғасына жараспайтын іс. Ендеше жазушы мұндай қадамға неге барған? Оның белгілі себебі бар ма, әлде тарихи деректен алған ба екен? Айтылған сұрақтарға жауапты романды әрі қарай оқығанда байқаймыз: «Бірақ бұл іске аяқ астынан анасы араласа кетті. Аңырай жеткен ана:

– Өлтірме жігітті! – деді қатулы түрде. – Оның кінәсі жоқ. Нағыз кінәлінің кім екенін мен білем.

– Кім болды ол?

– Кім екенін мен сенің өзіңе ғана айта алам.

Хан жұрттың бәрін үйден шығуға бұйырды.

– Шіледуді зынданнан алып шығып, азат еткен мына мен болам» (Шәкеев, 2002: 139).

Қандай қатыгез, қандай қатты әрі мейірімсіз болса да, Шыңғыс хан – анасының алдында бала. Бір ауыз қарсы сөз жоқ, шешенің сөзін үнсіз тыңдап, сабасына түсіп, айтқанына мойынұсынады. Қара ғана емес, хан да анадан туады. Олай болса, өзге бір төбе болса, анасы – бір төбе. Ана сөзі – сондықтан Шыңғыс үшін заң. Бұл тұста ханның бір мәрте парасаттылығы, ата-ананы құрметтейтіндігі айқын көрініс береді. Әрине, жазушы өзге де тәсілдерді қолдану арқылы ананы құрметтеуді көрсетуіне болар еді. Бірақ қолданған әдіс ерекше. Өйткені ол ашу-ызаның ең жоғарғы шарықтау шегіне жетіп, кінәлінің көзін жоюға ел алдында серт етіп, шешім қабылдаған шақта, жазықты анасы болғанын білген кезде бірден райынан қайтады. Яғни, Шыңғыс біз ойлағандай қайтпас қатыгез емес екен, ашуын ақылға жеңдіріп тоқтата алатын, егер алдындағы адам ой салар сөз айтатын деңгейде болса, оны ақыл таразысына салып салмақтай алатын тұлға болып шығады. Бұл, әрине, жазушының шеберлігін айғақтайды.

Тарихта аты қалған тұлғалардың бейнесін жасау оңай емес. Өйткені шығарма тарихи

болғандықтан, негізгі өзек тарихи деректерден ауытқымау керек. Яғни, қиял қалай тартса, солай сілтеуге болмайды. Басты бағытты ұстана отырып, көркем дүние туғызу мол тәжірибені, жан-жақты ізденісті қажет етеді. Сондай жағдайда тапқырлық түрлі детальдар арқылы іске асып жатады. Жалпы, ел билеушілердің бейнесін жасағанда жиі кезігетін қолданыстар – олардың өздігінен шұғыл шешім қабылдауы. Шыңғыс хан бейнесі де осындай сипаттардан тысқары емес. Мәселен, шайқаста жеңіске жеткен әскерлерінің жеңімпаз рухын түсірмеген күйінде келесі жорыққа аттануы біздің бұл пікірімізді айғақтай түседі: «Асығу керек, хан-әке. Мен сенің ұлың ретінде былай ойлаймын, Ерис-қараға қазір аттану керек.

– Неге олай дедің, Темужин ұлым?

– Біз Тоху-бекті алып ұрдық. Бұл жайында хабар дала әлеміне әзір-ақ жайылады. Сөйтіп, жауларымыздың үрейін алып, зәре-құтын қашырмақ. Біздің ең мықты жауынгеріміз де осы – үрей. Өзің мені бір кездері солай үйретпеп пе едің, хан-әке...» (Шәкеев, 2002: 144). Осы бір шағын көріністе жазушы үш түрлі жайтты аңдатып тұр. Біріншісі – жоғарыда айтып өткеніміздей, қысылғанда қиыннан жол тауып, басшыға тән шұғыл шешім қабылдаушылық. Яғни, бірден жауға аттану керек. Екіншіден, соғыс тәсілін жетік меңгерген, сан соғысты басынан өткеріп әбден шыңдалған, қандай жағдайда нені құрал етіп қолдану керектігін аңғара білетін тәжірибелі қолбасшыны көреміз. Үшіншіден, жақсылыққа жақсылықпен жауап бере алатын, қиналғанда қол ұшын берген адамның жасаған көмегін бағалай білетін, ұстаз алдында өзінің әркез шәкірт екендігін естен шығармайтын, тәрбиешісін құрметтейтін, сыйлайтын сындарлы қамқоршыны байқаймыз. Шағын детальмен сан қырлы сипатты танытатын шеберлік – толысқан тәжірибелі жазушының ғана қолынан келетін құбылыс. Ғалым Ш. Елеуқенов былай дейді: «Тарихи роман өткен оқиғаларды тартымды етіп баяндап берумен шектелмеуі тиіс. Тарихи шығармада адам характерлері мен оқиғалар тығыз байланысып, сол арқылы халықтың, ұлттың жан дүниесі ашылып отырады» (Елеуқенов, 1977: 99). Олай болса, И. Калашниковтің бұл романы тек қана Шыңғыс ханның бейнесін сомдап шығумен шектелмейді, сол замандағы халықтардың әл-ауқаты мен тыныс-

тіршілігінен, таным-түсінігінен де мол хабар береді.

Шыңғыс хан туралы жазылған тағы бір толымды туынды – В. Янның «Шыңғыс хан» романы. Аталмыш романның бір ерекшелігі – онда Тимучиннің өмірге келуі, балалық шағы, қалайша Шыңғыс хан аталғандығы арнайы айтылмайды. Негізгі мақсат – ханның жорықтары, шайқасы, жаулап алуы. Сонымен қатар ұлы шабуылдың алдындағы Орта Азиядағы саяси-әлеуметтік жағдайлар, іргелес жатқан тайпалардың, халықтардың өзара қарым-қатынасы, ішкі-сыртқы байланыстары белгілі бір деңгейде суреттелген. Бірақ мұнан шығармада Шыңғыс хан бейнесі толық ашылмаған екен деген ой тумауы керек. Тарихи тұлғаның бейнесі барынша жан-жақты сипатталып, іс-әрекеттер арқылы әдемі көрініс тауып отырған.

Жазушы жеңілген елдің көзқарасын қолдану арқылы Шыңғыс ханның тұлғасын аша түскен. Ол ешқандай соғыста жеңілмейтін, шегіну дегенді білмейтін, алдына қойған мақсатына жетпей тоқтамайтын, қаһарлы, қайратты әрі қарсыласқанды аяусыз жазалайтын, талқандайтын, қатыгез бейне түрінде көрінеді. Хан қаһарынан қашып келіп, Жалаладдинді паналаған, жараланған адам елшінің алдында жатып оған өз ойын жеткізеді: «Сильные племена с их жадными ханами отобрали у нас зеленые пастбища, где теперь бродят чужие табуны жирных коней и стада быков и овец. А дел моего бедного, слабого кочевал остались только тернистые годы и скалистые ущелья. Там стада зачахли, лоредела, кони исхудали и шатаются от слабости. Во всем виноваты надменные ханы и их главный каган Чингисхан, Краснобородый, непобедимый, уводящий народ монголов в другие страны для грабежа вселенной» (Ян, 2003: 79). Енді осы үзіндіге назар салып көрелік: «сильные племена» деген тіркесті оқығанда-ақ біраз мәселенің бағытын аңғаруға болады. Олар неге әлді де, бұлар неге әлсіз? Барлығы да адам баласы емес пе? Әрине, жауап біреу. Ел басқарған ханы мықты, ұйымдастырушы, саясаткер, көптің басын біріктіріп бір іске жұмылдыруға шебер. Мәселе осында жатыр, яғни бұл – Шыңғыс ханның бір қыры. Тағы да байқап көрелік: «Чингисхан краснобородый» деп неліктен айтылып тұр? Әлемге әйгілі болған зор жорықты бастаушы, елді мекендерді

жаппай жаулап алушы, көптеген ұлыстарды өзіне бағындырып, Орта Азия жерінде үлкен әрі әлді мемлекетті құрушы – Шыңғыс хан. Яғни, жаулап алушы немесе соғысқұмар хан, сондықтан «краснобородый» деп жазушы шеберлігінің арқасында бір-ақ ауыз сөзге сыйып тұр. Сонымен қатар ол «непобедимый». Бір елді жеңіп, екіншісінен жеңіліп жатса, мұндай ат ала алмас еді, яғни жеңімпаз. Ал жеңімпаз болу кез келген ханның қолынан келе бермеген. Ол үшін туа біткен ерекше талант керек, ұтқыр да ұшқыр болуы қажет. Шыңғыстың бойында осы айтылған ерекшеліктер болғаннан кейін, жазушы оны «непобедимый» деп беріп отыр. Енді үзіндінің соңындағы сөздерге назар аударып көрейік: «Уводящий народ монголов в другие страны для грабежа вселенной». Бұл тұста да жазушы «вселенная» деген сөзді тегін қолданып отырған жоқ. Шыңғыс хан – әлемді жаулаушы. Ол өзінің маңайымен ғана шектеліп қалған жоқ. Бір шеті Қытай, екінші шеті Еуропаға дейінгі аймақты бағындырушы. Оның ойы да, мақсаты да және жеткен жері де – сол. Олай болса, автордың алған сөзі, өзінің лайықты орнын тапқан. Осыдан кейін барып автор Моңғол мемлекетін былайша суреттейді: «Теперь царство Чингисхана похоже на озеро, переполненное водой, которое едва сдерживаемое платиной» (Ян, 2003: 80). Неге бұлай? Өйткені оны құрушы – Шыңғыс хан. Мемлекеттің мықтылығы билеушіге байланысты. Ендеше Шыңғыс хан бейнесі осы көрініс арқылы тағы бір қырынан танылып тұр.

Шебер қаламгер өз кейіпкерінің бейнесін сомдау барысында бір немесе екі, тіпті болмаса үш түрлі тәсілді қолданумен шектелуі мүмкін десек, қателескен болар едік. Өйткені неғұрлым тәжірибесі мол адам солғұрлым жан-жақты болады. Шамалы ғана тәсілдің төңірегінен шыға алмайтын жазушының туындысы да айтарлықтай тартымды бола қоймайды. Ал В.Ян шеберлігінің бір қыры оның кейіпкер тұлғасын танытудағы мүмкіндігінің молдығында жатыр. Соның бір көрінісін мынадай суреттеуден байқауға болады: «Хранитель печати, уйгур Измаил-Ходжа, подал печать кагана. Это была нефритовая фигурка тигра, стоящего на золотом кружке, смазанном алой краской» (Ян, 2003: 132). Бұл үзіндідегі бізге қажеттісі – мөрдін суреттелуі. Алдымен назарға түсетін тіркес «нефритовая фигурка тигра» – асыл тастан жасалған жолбарыстың пішіні. Нефрит – асыл

тас, ертедегі Қытай елінде оны өте қасиетті деп санаған. Өртүрлі түсте кезігетін тастың қызыл түрі табиғаттың ауыр апаттарынан сақтайды деп саналған. Ол – аспан мен жердің, даналық пен мәңгіліктің тасы деп есептелінген. Яғни, мөрдін нефриттен жасалуының өзі көп нәрсені аңартып тұр. Біріншіден, қасиетті тасты қасиетті адам ғана ұстайды.

Екіншіден, Шыңғыс хан адамзат тарапынан келетін қатерден қауіптенбейді. Өйткені өзгелер онан қорқады, табиғи апаттан ғана сақтанатын адам ретінде суреттеліп тұр, үшіншіден, ол аспан мен жерде құрметті, даналық бойында, аты мәңгілікке кетеді. Міне, жазушы бір ғана асыл тасты қолдану арқылы ханның қаншама қырларын ашуға жол сілтеп тұр.

Енді «тигр», яғни жолбарыс не мақсатпен алынған? Жолбарыстың жыртқыш аң екені баршаға мәлім. Ол өзінің көздеген нысанасына шапқанда, оны алмай тоқтамайды. Оны ызаландырса, майып қылады. Олай болса, мөрдін жолбарыс пішінді болуы ханның ішкі жан-дүниесі мен іс-әрекетін танытып тұр десек, артық айтқандық болмас. Мөрдін тұғыры – алтын шұқыр, Шыңғыстың тұрағы – Алтын Орда. Бірақ сол алтын шұқыр қан түстес қызыл түспен боялған. Мұның астарында қандай аңдатудың жатқандығы айтпаса да түсінікті. Сонымен, жазушы келтірген бір ғана сөйлемнің аясына Шыңғыс хан бейнесін сомдауға қатысты қаншама суреттерді сыйғызып тұрғандығын көріп, таң қаласыз.

Әлемдік әдебиетте танылған тамаша туындылардың келесісі – Жапонияның белгілі жазушысы Иноуэ Ясашидің «Көкжал» атты романы. Роман тұңғыш рет 1960 жылы жарық көріп, 1990 жылдардың басына дейінгі аралықта он сегіз рет қайталанып жарияланған. Бұл көрініс көпшілік тарапынан болған сұраныстың жай-күйін аңғартады. Өзге тілдерде де аударылып басылған туындыны қазақ тіліне тәржімалап, 1989 жылы Шыңжан халық баспасынан шығарған – Бадымжан.

Романның оқиғасы Шыңғыс ханның балалық шағын суреттеуден басталады. Болашақ ханның бейнесін жасау барысында оның келешектегі өмір жолын, баланың ойы, арманы, қиялы арқылы аңдатып отырған. Тұлғаға тән ерекшеліктері сол жас кезінде-ақ көрініс бере бастайды. Жазушы өз кейіпкерін тарихтағы алған бағасына сәйкестендіру

үшін бірден келмейді, өмірге тән өсу, даму жолдарын сатылай отырып, бірте-бірте көтеріледі. Жазушы былай дейді: «Жеті жастағы Тимучинді Добасоқыр жөніндегі әңгіме баурағаны болмаса, өзге әңгімелер оған әсер етпеді, түсініксіз сезілді» (Ясаши, 1992: 12).

Енді орынды сұрақ туындайды. Добасоқыр кім? Ол қандай әңгіме? Тағы да сәл шегініспен «Көкжалдағы» жазылған ертегіге назар аударалық: «Торғолжын Байын мен оның бәйбішесі Борогчын Ғоуа тату-тәтті өткен ерлі-зайыпты екен, бірін-бірі қатты аялағандықтан ба, қалай, екеуі жалғыз көзді балалы болып, оған Добасоқыр деп ат қойыпты. Оның маңдайына біткен жалғыз көзі үш көш алыстағы нәрселерді көрсететін керемет көз екен. Олар Добасоқырдан кейін Добүмерген деген бала сүйіпті. Көп өтпей екеуі аса жігерлі жігіт болып жетіліпті. Ағалы-інілі екеуі күндердің күнінде аң аулауға шығады. Добасоқыр кең байтақ далаға көз жіберіп: «Сонау шалғайдағы некелену жасына толған қыз екен, анау жер соның өтетін жолы, ертең сол араға келгенде, оны тартып алып, саған алып берейін», – дейді (Ясаши, 1992: 11). Дәл солай жасайды да. Мұндай ертегінің ел ішінде аңыз ретінде айтылып, ауыздан-ауызға көшіп келе жатқандығы рас. Бірақ халықта не көп, аңыз көп. Ал жазушы неліктен осы ертегіні таңдап алды? Мәселе осында жатыр. Алдымен, айтылатын көрініс – Добасоқырдың жалғыз көзді болуы және оның үш көш алыстағы нәрсені көруі. Бұл – біріншіден, кәдімгі табиғи көз емес, ойдың көзі. Екіншіден, ол алдын ала болашақты аңдауға, барлауға өте бейім. Және ол әрқашан нәтижелі, табысты, шатасу деген болмайды. Міне, бұл жас Темужіннің есінде неге сақталып қалды, неге оған сонша қатты ұнады? Өйткені оның келешегі осы ертегідегі аңыз тәрізді болайын деп тұр. Ендеше аталмыш эпизод жазушы шеберлігінің бір қырын байқатып тұр. Яғни оқырманды болашақ Шыңғыс ханның іс-әрекетіне дайындау немесе өз Шыңғыс ханының қандай болатындығынан хабардар ету.

Темужіннің талапкер, қатал, табанды болып ержетуін автор өзінің қиялымен ғана өсірмейді, өмірдің шынайы соқпағы арқылы, түрлі іс-әрекеттер арқылы нанымды суреттейді, бірден келмейді, бірте-бірте табиғи тұрғыда әкеледі. Мәселен, бала алғашқы соққыны әкесінің көзі кеткеннен кейін, өздерін

жұртқа жалғыз тастап көшіп кеткен ағайын-туыстарынан алады. «Болар бала басынан» демекші, Темужін көптің бірі емес, ол оған жасымайды, қайта ширыға түседі» (Ясаши, 1992: 23). Бұл – оның көркем шығармадағы билікке ұмтылу жолына қатты әсер еткен көп эпизодтың бірі ғана. Жолына көлденең тұрушыларды аяусыз жазалау әрекеті де Шыңғыс ханда бала кезінде қалыптасады. Оның шешесі бөлек бауырын өз дегеніне көнбеген, көпшілігінде қарсы шыққаны үшін атып өлтіргені – соның айғағы. Яғни өз туғанын атып өлтірген адам, өзгені аясын ба? Бұл көрініс те – билікке ұмтылудың бір жолы (Ясаши, 1992: 27). Енді ержетіп, оң мен солын аңдай бастаған Темужін елдің бәрін қорқытып бағындыра беруге болмайтындығын түсінеді. Өзінен мықтыларды айламен, тәсілмен, сеніміне кіру арқылы жанашыр жан жасауға болатындығын аңғара бастайды. Мұны біз Темужіннің Тұғырыл ханмен кездесуінен байқаймыз. Пікіріміз дәлелді болу үшін, үзіндіні ұсынуды жөн көрдік: «Темужін:

– Әкем Ясукай сізді досым деуші еді. Сондықтан сіз маған әкем есептісіз. Қайын атам тойымызға қара бұлғын ішік тартқан болатын, әкем бұл дүниеде жоқ болғандықтан, соны әкеміздей өзіңізге жабайық деп отырмыз, – деді. Ол айтар сөзін айтып болғаннан кейін қара бұлғын ішікті Тұғырыл ханға жапты, Тұғырыл хан қатты қуанды» (Ясаши, 1992: 50). Бұл әрекет көркем шығармадағы Шыңғыс ханның көздеген нысанасына жетуге жасаған алғашқы амалдарының бірі еді. Яғни, бұған дейін қатыгездігімен көзге түскен басты бейненің енді екінші, тағы бір саясаткер қыры ашылады. Мұндай көріністің кейіпкерді тұлғаландыра түсері – ақиқат.

Романның мазмұнындағы ерекше көзге түскен оқиға – Темужіннің Шыңғыс хан атануы. Жазушының осы мәселеге айрықша мән бере тоқталуы тарихи тұлғаның өмір жолындағы ең керемет жетістіктерінің бірі екендігін аңғартады. Немесе болашақтағы ірі жетістіктеріне жол ашқан үлкен оқиға осы болғандығын мегзейді. «Салтты басқарғандар: – Шыңғыс хан, Шыңғыс хан! – деп ел естіп көрмеген осы бір атауды қайталай айта берді. Темужінге қойылған бұл құрметті есім Ұлы иеміз деген мағына білдіретін еді. Осыдан тұтас моңғол үстіртіндегі ауыл-аймақтың бәрі Моңғол деген есімге бірігіп кетті» (Ясаши,

1992: 111). Жазушы осы тұста үлкен екі тарихи оқиғаны тұтастандырып көрсете білген. Бірі Темужіннің хан сайланып Шыңғыс хан атауын алуы болса, екіншісі – көптеген ағайындас, іргелес тайпалардың бірігіп Моңғол есімін алуы. Осындай байланыстың әсері өмірге Шыңғыс хан тәрізді тарихи тұлғаны әкелді деп тұжырым жасайды. Суреткердің қолданған бұл тәсілі кейіпкерін бірден зәулімге көтеріп, асқақтата түскен.

Сонымен, біз Бурятияның халық жазушысы И. Калашниковтің, белгілі прозаик В. Янның, Жапонияның танымал қаламгері И. Ясашидің шығармаларына тоқтала келіп, белгілі бір деңгейде әлемнің классикалық әдебиеттеріндегі тарихи тұлға – Шыңғыс хан бейнесінің жасалу жолдарына қысқаша тоқталып өттік. Мұндағы мақсат Шыңғыс хан тұлғасының сомдалуын жан-жақты ашып беру емес, қандай тұрғыда, қалайша бейнеленгендігін, кейбір пайдаланылған тәсілдердің кейіпкер характерін ашудағы рөлін аңдату ғана болды.

Тарихи немесе тарихи сипаты басым шығармалардан зерттеушінің іздейтіні: өмір шындығының тарихи шындықпен үйлесе бейнеленуі; тарихилықтың көркемдік шындыққа негіз болуының басты ерекшеліктері; реалистік сипат пен көркемдік қиялдың арақатынасы; тарихи тұлға, оқиға, құбылыстардың көркемдік шешім арқылы жинақтала даралануы; кейіпкер тұлғасын сомдаудағы қаламгердің көркемдік ізденістер жүйесі. Бұл айтылғандар жалпы көркем шығармаға тән қасиеттер десек те, тарихи шығарма, тарихилық ұғымдарына баса екпін түсіріп отырмыз. Тек, түр, жанр тұрғысынан алғанда, көркемдік қиялдың тарихи немесе тарихи сипаттағы туындыларда ықшамдау болатыны мәлім.

Сондықтан біз қарастырған шығармаларда әр қаламгердің көне аңыз, әпсана, әңгімелерге көбірек көңіл бөлгені байқалады. Яғни, «тарихи шындық пен көркемдік шындық арасындағы күрделі метаморфоза да тарихилық негізде, тарихи кезеңдер аясында ұғынықтырақ, қызғылықты көрінеді. Ежелгі мұраларда, тарихи тұлғалар мен тарихи құбылыстарда ойдан қосу, әсірелеу аз байқалады. Байқалмайды деген де шындыққа үйлеседі. Тарихи адамдар, тарихи оқиғалар

бөз күйінде сипатталады. Тарихи шындық қана емес, поэтикалық басқа да ең бір көркемдік таным сарабынан өткен нышандарының өзі де тіршілік, тұрмыс көріністерінен қаз-қалпында көшіріліп алынған. Кейінгі кезең мұраларында көркемдік шындық рухы үстем түсе бастаған. Көркемдік шындық, көркемдік шарттылық көрініс берген тұстарда эпикалық тыныс қиялы, қиял-ғажайып ертегілері сынды көркемдік кеңістіктер туындады», – деген пікірдің біз талдаған шығармаларға да тән екенін көреміз (Егеубай, 2001: 184).

Қандай жанрда жазылған шығарма болса да, оның құндылығын байқататын нәрсе – көркемдік-эстетикалық өре-деңгейі, сол ұғымға арқау болатын ұлттық болмыстың шынайылық сипаттары. Яғни, эстет-ғалым Г. Гачевше айтсақ: «Подобно тому как человек есть триоичное единство – тело, душа, дух, – так и каждая национальная целостность есть троичное единство: национальная природа – космос, исихея – характер народа и логос – склад мышления» (Гачев, 1997: 170).

Әлем халықтарының қай-қайсысын алып қарасақ та, өздеріне тән тарихының болатындығы белгілі. Солардың барлығына тән ортақ қасиет бар. Ол – көрші орналасқан елдермен қарым-қатынасы, байланысы, соның нәтижесінде болатын түрлі алмасулар үдерісі. Бұл – жекелеген мемлекеттерге тән құбылыс. Сонымен қатар дүниежүзілік маңызы бар, әлемнің айтулы бөлігін қамтыған ірі тарихи оқиғалардың да болатындығы баршаға мәлім. Кейінгі ұрпақ оның қыры мен сырын тек қана тарихи еңбектерден емес, сондай-ақ көркем туындылардан да танып біледі. Дегенмен тарих пен көркем шығарма арасында айтарлықтай айырмашылықтар да болады. Өйткені тарих нақты дерекке негізделсе, көркем туынды қаламгер қиялына сүйенеді. Сондықтан көркем әдебиетте тарихи дәлдік сақтала бермейді. Бірақ мейлі прозалық, мейлі поэзиялық, мейлі драматургиялық туындылар болсын, оқырман қауымның ойын өрістетуге, қисынын ұштауға, тарихпен салыстыра отырып, өз санасында тыңғылықты тұжырым жасауға үлкен септігін тигізеді анық. Ендеше, тарихи шығармаларға талдау жасау, олардың оқиғасын тарихпен салыстыру, үндестіктері мен өзгешеліктерін айқындау әдебиеттанушылар үшін басты міндеттердің бірі болмақ.

Әдебиеттер

1. Кәрібаева Б. Талап деңгейі: әдеби-сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1984. – 160 б.
2. Моңғолдың құпия шежіресі. / Моңғолшадан аударған: Сұлтанияұлы М. – Өлгий, 1979. – 150 б.
3. Шәкеев Н. Құғыншылар («Сұм заманнан» аударма). // «Жалын» журналы, 2002. – №4. – 152 б.
4. Елеукенов Ш. Замандас парасаты. – Алматы: Жазушы, 1977. – 996 б.
5. Ян В. Чингисхан: роман. – Москва: Изд. АСТ., 2003. – 362 с.
6. Ясаши И. Көкжал. / ауд. Бадымжан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 224 б.
7. Егеубай А. Құлабыз. – Алматы: Жазушы, 2001. – 216 б.
8. Гачев Г. Россия и Украина – диалог культур. // Дружба народов, 1997. – № 8. – 170 с.

References

1. Káribaeva B. Talap deñgei: ádebi-syn maqalalar. – Almaty: Jazýshy, 1984. – 160 b.
2. Mongoldyń qurıa shejiresi. / Mongolshadan aýdargan: Sultaniuly M. – Ólgi, 1979. – 150 b.
3. Shákeev N. Qýgynshylar («Sum zamannan» aýdarma). // «Jalyn» jýrnaly, 2002. – №4. – 152 b.
4. Eleýkenov Sh. Zamandas parasaty. – Almaty: Jazýshy, 1977. – 996 b.
5. Ian V. Chingishan: roman. – Moskva: Izd. AST., 2003. – 362 s.
6. Iasashi I. Kókjal. / aýd. Badymjan. – Almaty: Qazaqstan, 1992. – 224 b.
7. Egeýbai A. Qulabyz. – Almaty: Jazýshy, 2001. – 216 b.
8. Gachev G. Rossiya i Ýkraina – dialog kúltýr. // Drýjba narodov, 1997. – № 8. – 170 s.

Жакан А.К.

Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан
e-mail.ru: alim.zh@mail.ru

ОБРАЗ ЧИНГИСХАНА В МИРОВЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Чингисхан – историческая личность, которая во втором тысячелетии повернула всю Евразию под свою власть в новое русло. В статье автор анализирует литературно-художественный образ Чингисхана в мировых произведениях. Основываясь на произведениях народного писателя Бурятии И.Калашникова, известного прозаика В.Яна, известного писателя Японии И.Ясаши, он заострил свое внимание на специфике воплощения-образа кагана. Историческое произведение – это не сама история, а художественно оформленная форма. В нем и историческая личность, и

эпоха проявляются в совершенно иной форме. Автор статьи анализирует художественные произведения о Чингисхане, акцентируя внимание на всестороннее раскрытие этой выдающейся исторической личности. Вместе с тем, он анализирует интересные факты из жизни Чингисхана.

Ключевые слова: мировая литература, Чингисхан, историческая личность, «Монгольская тайная летопись», роман И. Калашникова «Жестокий век», роман В. Яна «Чингисхан», роман И. Ясаши «Кокжал».

Jakan A.K.
Karaganda Buketov University
Karaganda, Kazakhstan
e-mail.ru: *alim.zh@mail.ru*

THE IMAGE OF GENGHIS KHAN IN THE WORLD WORKS

Genghis Khan is a historical figure who, in the second millennium, turned the whole of Eurasia under his rule into a new direction. In the article the author analyzes the literary and artistic image of Genghis Khan in world works. Having settled on the works of the people's writer of Buryatia I. Kalashnikov, the famous prose writer V. Yan, the famous writer of Japan I. Yasashi, taking into account these works, he dwelled on the specifics of the embodiment of the image of the kagan. A historical work is not history itself, but an artistic form. In it, both the historical personality and

the era are manifested in a completely different form. The author of the article analyzes from this point of view the above-mentioned works of art about Genghis Khan, written at each stage. He seeks to comprehensively reveal the personality of Genghis Khan. He also draws his own conclusions, analyzing interesting facts about the life and personality of Genghis Khan.

Keywords: *world literature, Genghis Khan, historical personality, «Mongolian Secret Chronicle», I. Kalashnikov's novel «Cruel Age», V. Yan's novel «Genghis Khan», roman I. Yasashi «Kokzhal».*